

Uniwersytet w Białymstoku

TERESA CHYNCZEWSKA-HENNEL
ORCID: 0000-0002-9847-4540
chynczewska-hennel@uwb.edu.pl

Stereotypy – literatura – polityka.
Jan (Iwan) Mazepa w polskim przekazie

Stereotypes – Literature – Politics. Jan (Ivan) Mazepa in Polish Records

STRESZCZENIE

Jan (Iwan) Mazepa-Kołodzyński (około 1639–1709) to postać znana głównie pisarzem, poetom, malarzom i kompozytorom. Mazepa, początkowo związany z Janem Kazimierzem, a następnie z hetmanem prawobrzeżnej Ukrainy Doroszenką, zwrócił się do Piotra I. W latach 1687–1708 był hetmanem kozackim lewego brzegu Ukrainy. Powrót Mazepy do Polski nastąpił po wojnie Rosji ze Szwecją. Mazepa starał się odłączyć Ukrainę od Rosji. Nawiązał kontakt z obozem Stanisława Leszczyńskiego. Klęska Karola XII w Połtawie (8 sierpnia 1609 r.) Była końcem marzenia hetmana o wolnej Ukrainie. Dla Rosji i rosyjskiego Kościoła prawosławnego przez długi czas był symbolem zdrajcy, co miało wpływ na rosyjską historiografię. Dla współczesnej Ukrainy Iwan Mazepa jest bohaterem narodowym. W polskich mediach, z wyjątkiem relacji Jana Chryzostoma Paska i części starszej historiografii, obraz Mazepy jest obiektywny i raczej pozytywny. W artykule omówiono opinie i oceny w dzienniku Paska i dramacie Juliusza Słowackiego. Podano przykłady słowa „mazepa” w mowie potocznej. Z historiografii polskiej wspomniano polskich historyków, w tym: Józefa Feldmana, Jana Perdenia, Józefa Andrzeja Gierowskiego, Wiesława Majewskiego, Władysława Andrzeja Serczyka, Zbigniewa Wójcika i innych. W konkluzji autorka stwierdza, że nie ma książki biograficznej o Mazepie. Czeką on wciąż na właściwego historyka i należy mieć nadzieję, że uwzględni on zjawisko złego wpływu wszystkich tendencji politycznych na obiektywność historyczną.

Słowa kluczowe: Jan (Iwan) Mazepa; stereotypy; literatura; polityka; historiografia

Jan (Iwan) Mazepa-Kołodzyński jest bez wątpienia postacią niezwykle nie tylko w historii Ukrainy. Międzynarodową sławę zawdzięcza w większym stopniu pisarzom, poetom, malarzom, kompozytorom aniżeli historykom¹.

Przypomnijmy w zarysie przynajmniej charakterystykę tej postaci historycznej, wzbudzającej do dziś wiele namietności w wielu kręgach, przede wszystkim rosyjskich, zarówno o zabarwieniu politycznym, jak i religijnym i narodowościowym.

Jan (Iwan) Mazepa-Kołodzyński urodził się około 1639 r., zmarł w 1709 r. Pochodził z ruskiej rodziny szlacheckiej herbu Korcz². Był synem Adama Stefana (zm. w 1665 r.), podczaszego czernihowskiego, atamana białocerkiewskiego, uczestnika powstania Bohdana Chmielnickiego, oraz Maryny z Mokijewskich. Mazepa studiował w słynnej Akademii Kijowsko-Mohylańskiej. Jego ojciec był zwolennikiem Iwana Wyhowskiego. Prawdopodobnie korzystając z jego protekcji, umieścił syna na dworze królewskim. Od tamtej pory (prawdopodobnie w roku 1658/1659) związał się ze środowiskiem skupionym wokół Jana Kazimierza i stronnictwem regalistycznym.

W imieniu króla Mazepa odbył kilka ważnych legacji. Abdykacja króla w 1668 r. i elekcja Michała Korybuta Wiśniowieckiego osłabiła więzy Mazepy z Polską. Osiadł w swych dobrach na Wołyniu. Był przystojnym, pełnym galanterii i wdzięku mężczyzną, z łatwością podbijał serca kobiet. Złą sławą, dzięki przekazowi Jana Paska, okrył się romans Mazepy z małżonką sąsiada Stanisława Falibowskiego. Wydarzenia opisał kronikarz w *Pamiętniku* pod rokiem 1662. Nie należy sądzić, iż to nieszczęsne uwikłanie sercowe miało przyspieszyć wyjazd na Ukrainę Prawobrzeżną do Piotra Doroszenki³.

Doroszenko, podobnie jak wcześniej Jan Kazimierz, bardzo cenił zdolności dyplomatyczne Mazepy, powierzał mu rozmaite misje (np. na Krym w 1674 r.).

Nie wchodząc szczegółowo w dalsze koleje losu Mazepy, wypada przypomnieć, iż w początkach lat 80. XVII w. nawiązał stosunki z rosyjskimi wielmożami, m.in. z faworytem regentki Zofii Aleksiejewny – księciem Wasylem Golicynem.

W dniu 4 sierpnia 1687 r. Iwan Mazepa został wybrany na hetmana. Po upadku carówny Zofii i Golicyna hetman zadnieprzański został zaufanym doradcą Piotra I. Wierność wobec cara przyniosła Mazepie wiele zaszczytów. W 1700 r. otrzymał jako jeden z pierwszych kawalerów Order św. Andrzeja,

¹ Tekst ten jest zmienioną i rozszerzoną wersją mojego artykułu: *Mazepa w polskiej historiografii*, [w:] *Iwan Mazepa ta joho doba, istorija, kultura, nacjonalna pamjat*. *Materiały międzynarodowej konferencji (15–17 žovtnia 2008, Kyjiv–Poltava)*, red. V. Szerbak, Kyjiv 2008, s. 50–61.

² W. Majewski, *Mazepa Jan (Iwan)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, Wrocław 1975, s. 294–299.

³ Tak: Z. Anusik, *Fenomen Iwana Mazepy w historiografii polskiej XIX i XX w.*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Tork, L. Zaskilnik, Warszawa–Łódź 2012, s. 225.

w 1703 r. August II nadał mu Order Orła Białego. W 1707 r. Piotr I uzyskał dla niego od cesarza tytuł księcia Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Osobny temat to stosunek Mazepy do Kozaczyzny Prawobrzeża, prawosławnych wyznawców w Rzeczypospolitej, a także wiele innych kwestii, które tu wypadnie zostawić na uboczu.

Zwrot Mazepy w kierunku Polski nastąpił wraz z wojną Rosji ze Szwecją i wieloma niekorzystnymi zmianami wobec Kozaczyzny i jej hetmana ze strony Piotra I. Do tego dodać jeszcze należy rosnące wpływy faworyta cara – księcia Aleksandra Mienszykowa. Mazepa przeszedł do obozu szwedzkiego, a pierwsze kontakty z obozem Stanisława Leszczyńskiego datuje się na jesień 1705 r. Klęska Karola XII pod Połtawą (8 lipca 1709 r.) oznaczała koniec dla Mazepy. Wraz ze swoimi Kozakami przeprowadził jeszcze Karola XII przez Dzikie Pola do Ocza-kowa. Zmarł w Varniży pod Benderami w nocy z 2 na 3 listopada 1709 r.

Piotr I nie mógł się pogodzić ze zdradą Mazepy. Na początku uważał, że wieści na ten temat były kłamliwymi donosami (sprawa Koczubeja). Zemsta, gdy dowiedziano się o stanie faktycznym, była okrutna. Car nakazał Aleksandrowi Mienszykowi spalenie Baturyna. Wymordowano załogę miasta i wszystkich jego mieszkańców, nie oszczędzając kobiet i dzieci.

Do walki przeciwko Mazepie wykorzystano uczucia religijne. Cerkiew prawosławna obłożyła hetmana anatemą jeszcze w listopadzie 1708 r., a carska propaganda przekonywała mieszkańców Hetmańszczyzny, że celem Mazepy było przymusowe wprowadzenie unii na całym Zadnieprzu. Notabene bardzo ciekawe jest prześledzenie tej niezwykle umiejętnej propagandy Piotra I, zrealizowanej przy współudziale dostojników Cerkwi. Bardzo możliwe, jak twierdzi Aleksander Naumow, że Piotr osobiście zaplanował widowisko wyklęcia i pohańbienia Iwana Mazepy, w czasie którego ubrani w czarne szaty księża z długimi świecami, też czarnymi, śpiewali psalmy wokół kukły Mazepy. Zrywano z niej nadane mu odznaczenia, palono je i deptano, porwano akty nominacyjne, zniszczono herb Mazepów, złamano miecz, deptano kukłę i w końcu ją powieszono. Skonstruowany obraz Mazepy w literaturze i praktyce obrzędowej Cerkwi Rosyjskiej jest nadal aktualny, wywołuje emocje i spory⁴.

Na tym zarysowanym tu szkicowo tle należy podkreślić, że obecnie dla Ukraińców Mazepa jest jednym z najważniejszych symbolicznych bohaterów sztandaru nowoczesnej państwowości Ukrainy. Rozpocznijmy w tym syntetycznym ujęciu od rozważań Natalii Jakowenko (wybitnej ukraińskiej uczoniej), które znalazły się w kręgu dyskusji wielu polskich badaczy. Autorka *Historii Ukrainy* w obszer-

⁴ A. Naumow, *Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach obrzędowych*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35-lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012, s. 835–849.

nej części poświęconej epoce kozackiej w ten sposób ujęła kwestię podejścia do wszelkich ocen działalności i postawy Mazepy:

Warto dokładnie rozmieścić akcenty również w kwestii tak popularnej w dawnym piśmiennictwie „obludy” Mazepy, który jakoby z „jezuicką chytrą” mówił carowi i moskiewskim dostojnikom jedno, a myślał co innego. Po pierwsze, naiwnością byłoby oczekiwanie prostolinijnej moralności w polityce, ponieważ wszelka polityka jest uzasadniona przez interes publiczny. Po drugie (co o wiele ważniejsze, ale rzadko brane pod uwagę), w hetmańskiej Ukrainie powszechnie nie lubiano Rosjan, przy czym jednakowo dotyczyło to i szeregowych *ratnych ludzi*, i wojewodów. Mentalny brak akceptacji dla moskiewskiego świata stanowi cichy akompaniament całej ukraińskiej historii po Chmielnickim i zdecydowanie różni się od wcześniejszych porachunków z „Lachami”. Jakkolwiek brzmi to paradoksalnie, wróg-Lach był człowiekiem z tej samej orbity politycznej i kulturowej, natomiast Moskal-współwynawca – kimś w rodzaju dogłębnie obcego przybysza z innej planety. Ta niejawna opozycja łatwo trafiała na karty donosów, gdyż nie trzeba jej było długo szukać – żyła w podświadomości, wychodząc na jaw to przy kieliszku, to w sporze, to w zaufanej rozmowie, ale, rzecz jasna, nigdy nie ujawniała się na poziomie kontaktów oficjalnych z władzami moskiewskimi. „Obluda Mazepy” zatem pod tym względem w niczym nie różniła się od „obludy” powszechnej – od szeregowego Kozaka do cerkiewnego hierarchy⁵.

W polskim przekazie rozpiętość spojrzenia może niekiedy zaskakiwać. W tej mozaice opinii bowiem obok negatywnych – od Jana Paska począwszy, po powielających je w części, co prawda, nielicznych historyków – wyróżnia się romantyczna wizja Juliusza Słowackiego, która wpisuje się z kolei w poetykę George’a Byrona, Viktora Hugo czy nawet Aleksandra Puszkina. Ciekawe jest też funkcjonowanie w potocznym języku polskim słowa „mazepa”, co z kolei może odzwierciedlać długość trwania stereotypu⁶.

Juliusz Słowacki (1809–1849), polski wieszcz epoki romantyzmu, był i jest znany obecnie i popularny na Ukrainie. Jego tragedia w pięciu aktach pt. *Mazepa* powstała w Paryżu w 1839 r. i została wydana rok później, a pierwszy raz była wystawiona w przekładzie na język niemiecki w Budapeszcie w 1847 r., w oryginale zaś w Krakowie, po śmierci poety w 1851 r.⁷

Słowacki ukazał postać Mazepy w okresie jego młodości jako dworzanina króla Jana Kazimierza, uwikłanego w burzliwy i tragiczny dramat dwojga zako-

⁵ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, przeł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 398–399.

⁶ Omówienie nawet w syntetycznym ujęciu tematyki stereotypu wymagałoby osobnego, obszernego studium. Tu przytoczyć można dwa artykuły: J. Maternicki, *Historiografia i mity*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy...*, s. 11–25; A. Stępnik, *Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy...*, s. 365–383.

⁷ S. Gąssowski, *Mazepa*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1986, s. 646.

chanych – Amelii, żony wojewody, z jego pasierbem Zbigniewem. We wszystko został wplątany Mazepa, który stał się mimowolnym sprawcą nieszczęścia. Trzej bohaterowie, jak przystało na zakończenie historii romantycznej miłości, giną. Słowacki w genialny, aczkolwiek ironiczny sposób pokazał w dramacie sarmacko-polską obyczajowość szlachecką, która negatywnie wpłynęła na losy Polski. Historycy literatury jak najbardziej słusznie widzą w tym dramacie krytykę Jana Chryzostoma Paska (około 1636–1701), który bardzo nie lubił Mazepy. Pasek opisał spotkanie z późniejszym hetmanem w 1661 r. na wsi pod Zieloną Puszcą. Mazepa miał go bezpodstawnie oskarżyć o przynależność do antykrólewskiej konfederacji wojsk. Rok później na dworze królewskim w Warszawie Pasek go spoliczkował, mimo że Mazepa przeprosił króla za oszczerstwo. Pasek opowiedział o romansie Mazepy z żoną Falbowskiego (Falibowskiego), sąsiada z Wołynia. Sprawa się wydała, Mazepę miano przywiązać nagiego do konia, którego popędzono przez las: „Sufficit, że to był znaczny i sławny przykład na ukaranie i upamiętanie ludziom swawolnym. Mazepa zaś ledwie nie zdechł i wysmarowawszy się, z samego wstydu pojechał z Polski”⁸.

Postać późniejszego hetmana kozackiego w dramacie Słowackiego jest zupełnym przeciwieństwem do postaci przedstawionej przez Paska. W oczach poety jawi się on jako człowiek pełen fantazji, odważny i szlachetny, ulubieniec królewski, który został jego paziem. Król do wojewody w akcie piątym w scenie trzeciej dramatu *Mazepa* zwraca się w sposób następujący:

O, starcze zacięty!
 Ja ci pazia zostawiam – lecz za jeden zdjęty;
 Włosek z niego – za jedną plameczkę na części –
 Ty mi odpowiesz głową...⁹.

Pamiętam z okresu mojego dzieciństwa, że w świadomości ogólnej, w mowie potocznej, słowo „mazepa” funkcjonowało w kontekście negatywnym. Czy to był wpływ Paska? Oznaczało ono mazgaja, beksę, płaczące dziecko, człowieka skłonnego do łez. Mówiło się: „nie becz ty mazepo”, „nie bądź mazepą”¹⁰.

Warto w tym miejscu przypomnieć słowa piosenki *Siedzieliśmy na dachu* Sławy Przybylskiej. Autorką tekstu była Agnieszka Osiecka. Oto fragment popularnej swego czasu piosenki, która zaczyna się od słów:

⁸ J. Pasek, *Pamiętniki*, wstęp i objaśnienia W. Czaplński, Wrocław 1979, s. 326; passim; W. Kopaliński, *Mazepa*, [w:] *Słownik mitów i tradycji kultury*, t. 2, cz. 2: *Rzeczpospolita*, Warszawa 2007, s. 254–255.

⁹ J. Słowacki, *Mazepa*, [w:] idem, *Dzieła wybrane. Dramaty*, oprac. M. Bokszczanin, t. 4, Wrocław 1983, s. 325.

¹⁰ *Mazepa*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, t. 2, Warszawa 1979, s. 127.

Siedzieliśmy jak w kinie
 na dachu przy kominie,
 a może jeszcze wyżej niż ten dach, dach, dach.
 A ty mnie precz wyгнаłeś
 i tamtą pokochałeś,
 to po co całowałeś mnie wtedy tak?

W czwartej zwrotce przed refrenem:

Włóczyłam cię po sklepach,
 bo byłeś jak Mazepa,
 samego masz obuwia z dziesięć par, par, par.
 A ty mnie precz wyгнаłeś...¹¹.

W przypadku literatury historycznej, której omówieniu należałoby poświęcić obszerniejsze opracowanie, wypadnie rozpocząć od prac Józefa Feldmana (1899–1946) – historyka dziejów nowożytnych, wykładowcy Uniwersytetu Jagiellońskiego i paryskiej Sorbony, archiwisty Ossolineum we Lwowie. Jego książka *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, wydana w Krakowie w 1925 r., do dziś jest aktualna i cytowana przez wielu historyków. Feldman wykorzystał materiały z archiwów: drezdeńskiego i watykańskiego, Biblioteki Czartoryskich i wielu innych. Uważał, nie bez słuszności *par excellence*, że w latach 1708–1710: „Po raz ostatni wyłoniła się na widnokręgu politycznym dawnej Rzeczypospolitej sprawa Kozaczyzny w międzynarodowym jej znaczeniu, by wraz z tyloma innymi spłonąć w ogniu niszczącym wielkiej wojny północnej”¹².

Powołując się na opinie o Mazepie hetmana wielkiego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego (około 1647–1706), Feldman napisał, że „dawny pokojowiec Jana Kazimierza szedł na szkodę Rzeczypospolitej dalej niż sam Piotr”¹³. Uważał ponadto, że zmiana postawy Mazepy wobec Polski była kręta, ale z drugiej strony zaznaczył, iż ten stan rzeczy nie powinien dziwić, gdy spojrzy się na osobowość hetmana i jednocześnie na rozwój wypadków na Ukrainie w tamtym okresie.

Plany Mazepy, wiążące go z Polską i związane z oderwaniem od Moskwy, nie przyniosły, jak wiadomo, spodziewanych rezultatów. Rozwój wypadków i klęska Szwecji załamały jakąkolwiek szansę na realizację politycznych planów hetmana. Feldman przywołał w tym miejscu m.in. *Theatrum Europeum*

¹¹ www.tekstowo.pl/drukujslawa_przybylska,siedzielismy_na_dachu.html [dostęp: 24.09.2017].

¹² J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925, s. 302. Por. Z. Anusik, *op. cit.*, s. 236–237.

¹³ J. Feldman, *op. cit.*

i stwierdził, że „klęskę wojskową i polityczną przypieczętowała straszliwa anatemata, jaką Cerkiew prawosławna i biały carat obłożyli Judasza-Mazepę i jego świętokradzki sojusz z heretyckim Szwedem i katolicką Polską, dawną gnębielką Kozaczyzny”¹⁴.

Po wojnie zainteresowania historiografii polskiej skupiły się wokół kwestii społecznych i gospodarczych, rozpatrywanych w kontekście walki klasowej, zgodnie z wytycznymi marksistowskimi i rosyjskimi. Mazepa to wówczas oczywiście „zdrajca” – nie zastanawiano się przy tym, kogo w istocie zdradził i dlaczego. Postać hetmana pojawiła się na kartach historiografii w latach 60. XX w. w związku z opisami wydarzeń powstania Palija: „[...] zdrada Mazepy pokazała Rosji, jak wielki popełniono błąd, zsyłając Paleja na Sybir [...]”¹⁵. Na szczęście Piotr odwołał Palija z zesłania i przywrócił go do łask. Julian Janczak, autor rozprawy o powstaniu Palija, uważał, iż Polska nie była w stanie poradzić sobie z powstaniem („rebelią”) i dlatego „zmuszona była szukać pomocy u feudałów rosyjskich, którzy przy pomocy Mazepy zlikwidowali ją ostatecznie”¹⁶.

Podobnie, także w kontekście walk feudalnych, ujmował sprawy Ukrainy Jan Perdenia (1898–1973) – historyk zajmujący się historią Kozaczyzny. On również uważał, że Mazepa był przede wszystkim przedstawicielem klasy feudalnej, która w ruchach chłopskich i kozackich widziała niebezpieczeństwo dla starszyny na Hetmańszczyźnie. Mazepa chciał, jego zdaniem, zaprowadzić na „Prawobrzeżu taki układ stosunków klasowych, jaki istniał na Hetmańszczyźnie, i już obecnie [tj. w 1707 r. – T.Ch.-H] zaczął fortytować w obsadzaniu stanowisk na Prawobrzeżu przedstawicieli starszyny kozackiej z Lewobrzeża”¹⁷.

W 1971 r. ukazała się książka Józefa Andrzeja Gierowskiego *W cieniu ligi północnej*, w której autor nawiązał do przedwojennych badań Feldmana. Gierowski skorzystał z wielu archiwów, w tym weneckich, ale też był pod sporym wpływem historiografii rosyjskiej, a przy tzw. zdradzie Mazepy przywołał publikacje *Woprosy Istorii* z 1949 r. i inne.

Gdy mowa np. o hetmanie wielkim koronnym Adamie Sieniawskim (1666–1726), który był bardzo ostrożny wobec projektów Mazepy i który nie udzielił mu, jak wiadomo, w decydującej chwili poparcia, Gierowski podsumował sytuację w ten oto sposób:

Nie ulega wątpliwości, że ta decyzja Sieniawskiego zaważyła w znacznej mierze na załamaniu się samego powstania Mazepy, niepopartego zresztą przez lud ukraiński, jak również przyczyniła

¹⁴ *Ibidem*, s. 306.

¹⁵ J. Janczak, *Powstanie Paleja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. Seria A” 1960, nr 23, s. 151.

¹⁶ *Ibidem*, s. 154.

¹⁷ J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław 1963, s. 235.

się do przekreślenia chimerycznych planów Leszczyńskiego ponownego oddania Ukrainy Zadnieprzańskiej w ręce magnatów i szlachty polskiej¹⁸.

W 1975 r. ukazał się w 20. tomie *Polskiego Słownika Biograficznego* obszerny biogram Jana (Iwana) Mazepy pióra znanego historyka wojskowości Wiesława Majewskiego¹⁹. Autor biografii Mazepy starał się zobiektywizować charakterystykę swego bohatera zgodnie z zasadami obowiązującymi w słowniku. W oparciu o dostępną literaturę przedmiotu i źródła historyczne przedstawił tę postać z różnych stron jej działalności. Nie omieszczał w zakończeniu pokazać ogromny wpływ tej postaci historycznej jako inspiracji dla twórczości wielu pisarzy, poetów, kompozytorów i malarzy. Oto fragment z końcowej części biogramu autorstwa Majewskiego:

Kontrowersyjna postać Mazepy od czasów Voltaire'a budziła żywe zainteresowanie pisarzy, poświęcili mu poematy G. Byron, A. Puszkina (*Poltawa*), V. Hugo (w *Orientales*), tragedie J. Słowacki i R. von Gottschall, powieści J.T. Bułharyn, F. Rawita Gawroński i B. Łepkyj; występuje on w ludowych pieśniach ukraińskich, w *Wojnarowskim* K. Rylejewa, pojawia się epizodycznie w *Karolińczykach* V. von Heidenstama, w *Piotrze* A. Tołstoja. F. Liszt skomponował o nim poemat symfoniczny, P. Czajkowski operę. Był tematem obrazów H. Verneta, L. Boulanger'a, T. Chasseriau²⁰.

Majewski przy pisaniu biogramu Mazepy nie wykorzystał pracy Władysława Andrzeja Serczyka (1935–2014) – znakomitego znawcy historii Ukrainy i Kozaczyzny – zatytułowanej *Hajdamacy*, która ukazała się drukiem w Krakowie w 1972 r. Punkt widzenia Serczyka jest bardzo istotny. Pisał on mianowicie w swym eseju o hajdamaczyźnie, przedstawionej notabene na szerokim tle wydarzeń w tej części Europy, iż zamiary hetmana kozackiego były bardzo czytelne. Wydaje się, że Serczyk był pierwszym historykiem polskim, który w sposób jednoznaczny ocenił postępowanie Mazepy:

Hetman zamierzał zjednoczyć pod swoją buławą Lewo- i Prawobrzeże. Usunięcie Palija oraz osadzenie przez własne wojska twierdz Ukrainy Prawobrzeżnej stanowiło faktyczną realizację jego zamysłów. Sytuacja nie pozwalała mu jeszcze [mowa o okresie bezpośrednio po traktacie w Narwie 30 sierpnia 1704 r. – T.Ch.-H] na uwolnienie się od kłopotliwego zwierzchnictwa rosyjskiego. Piotr I traktował natomiast ziemie ukraińskie zarówno jako środek nacisku na Rzeczpospolitą, jak i szansę na powiększenie imperium oraz wzmocnienie go w miejscu newralgicznego styku z interesami tureckimi²¹.

¹⁸ J.A. Gierowski, *W cieniu ligi północnej*, Wrocław 1971, s. 49. Por. Z. Anusik, *op. cit.*, s. 229, 240.

¹⁹ W. Majewski, *op. cit.*

²⁰ *Ibidem*, s. 298. Por. D. Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, przeł. K. Rutkowski, Lublin 2016, s. 19–20; H. Babinski, *The Mazepa Legend in European Romanticism*, New York 1974.

²¹ W.A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972, s. 42–43.

Krytycznie Serczyk ocenił stosunek Mazepy do Zaporozców, nazywając ich w korespondencji z carem „psami”. Zaporozże zaś „tkwiło solą w oku hetmana”, który w pewnym momencie zastanawiał się wręcz nad likwidacją Siczy²². W ogólnej konstatacji, odnosząc się do przegranej planów Mazepy, autor stwierdził, że Ukraina, nie mogąc stworzyć samodzielnego państwa, „musiała związać się z którymś z potężniejszych od niej sąsiadów. Rosja była partnerem najkorzystniejszym ze względu na pokrewieństwo językowe i tożsamość religii”²³.

Na uwagę zasługuje także inna interesująca książka Serczyka – *Poltawa 1709*. Jeden z jej rozdziałów jest zatytułowany *Sprawa Mazepy*. Autor stara się przekonać czytelnika, że:

Sprawa Mazepy stała się jednym z centralnych wydarzeń całej wojny północnej. Działo się tak (i dzieje nadal) z wielu powodów.

Historycy, w zależności od poglądów politycznych, widzieli w nim albo wielkiego przywódcę nie tylko Kozaków, lecz całej Ukrainy, chcącego doprowadzić ją do samodzielności (nie bez osobistych korzyści), albo też odsądzali go od czci i wiary, uważając za wiarołomcę i zdrajcę, gotowego do zaspokojenia własnych ambicji i złamania najświętszej i najuroczyściej złożonej przysięgi i spowodowania zguby narodu, z którego się wywodził²⁴.

Ponadto historyk zwrócił uwagę na to, iż Mazepa bardzo cenił sobie współpracowników Polaków. To na nich miał oprzeć się zapewne w przyszłości, w momencie, w którym miała nastąpić polityczna reorientacja. Serczyk, jako pierwszy w polskiej historiografii, wnikliwie omówił starania Mazepy o pozyskanie polskiego sojusznika, choć sytuacja w owym czasie była bardzo trudna i skomplikowana. Zmienne nastroje panujące w Rzeczypospolitej, gdzie – jak się mówiło wówczas w Polsce – „jeden do Sasa, drugi do Lasa” ciągnął, powodowały, iż naciskano na Mazepę z różnych stron. Wojewoda krakowski zaprosił hetmana do siebie do Białej Krynicy na chrzciny córki. Jan (Iwan) Mazepa miał być ojcem chrzestnym. Na uroczystościach spotkał czterdziestokilkuletnią wdowę po Januszu, Annę z Chodorowskich Dolską, z pierwszego małżeństwa Wiśniowiecką, zarazem ciotkę Stanisława Leszczyńskiego. Fantastyczne, jak pisze Serczyk, pomysły Dolskiej, by Mazepa miał namówić Piotra I do poparcia Leszczyńskiego, miały rozbawić hetmana. Z drugiej strony miały też dać asumpt do myślenia asekuracyjnego i zmiany opcji w wypadku przegranej Rosji.

Nie wchodząc w omawianie dalszych, dobrze znanych wydarzeń, warto tu podnieść sprawę ważnej edycji źródłowej Oresta Subtelnego, tj. publikacji

²² *Ibidem*, s. 44–45. Por. także: idem, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 135 i nast.

²³ Idem, *Hajdamacy*, s. 59.

²⁴ Idem, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982, s. 60.

listów do Adama Sieniawskiego, które wykorzystał w książce Serczyk²⁵. Przytoczył on jeden z ciekawych listów w końcowej części charakterystyki Mazepy. O hetmanie pisał, że można się domyślać, iż „Mazepa, powodowany osobistą ambicją, zachęcony świeżą legendą Chmielnickiego i jego następców, usiłował buławę hetmanów Ukrainy opromienić sławą własnych dokonań. Cara, mimo oficjalnych zapewnień o swym własnym do niego przywiązaniu, nie znoślił, nie tylko zresztą on”²⁶.

Poruszając w tym miejscu zaledwie kilka kwestii dotyczących realnych możliwości powstania wolnej i niezależnej Ukrainy w początkach XVIII w., należy podkreślić istnienie w świadomości elit ukraińskich idei hadziackiej, która właśnie za czasów Iwana Mazepy, a więc 50 lat po Hadziaczu, odżyła na nowo²⁷.

O Mazepie pisał w *Dziejach Rosji* jeden z najwybitniejszych historyków zajmujących się historią nowożytną, zwłaszcza historią Pierwszej Rzeczypospolitej, w kontekście dziejów Europy, szczególnie Europy Środkowo-Wschodniej – Zbigniew Wójcik (1922–2014). Przebieg wypadków w wojnie północnej oraz rolę hetmana kozackiego historyk ocenił obiektywnie. O możliwości powstania samodzielnego państwa ukraińskiego napisał zaś w konkluzji:

Kozaczyzna dneprzańska, która w walce o niezależność szukała przeciw Rzeczypospolitej sprzymierzeńców m.in. u swych północno-wschodnich sąsiadów, ostatecznie przegrała swą walkę i przez tegoż możnego sprzymierzeńca i protektora [chodzi o Rosję – T.Ch.-H] została zlikwidowana. Mit o samodzielnej Ukrainie, o której marzyli Chmielnickie i Mazepa, rozwiął się ostatecznie²⁸.

Zainteresowanych historią Rzeczypospolitej doby nowożytnej i historią Ukrainy zaskakują oceny zawarte w książce Andrzeja Andrusiewicza, odnoszące się w szczególności do Mazepy. Uważam, że należy zacytować fragment dotyczący tej postaci, w której autor przywołuje pracę Oresta Subtelnego zamieszczoną w „Harvard Ukrainian Studies” z 1978 r. (z błędnym cytowaniem) oraz książkę Mykoły Kostomarowa *Mazepa. Istoryczna monografija* (Moskwa 1883), w której autor odsądził hetmana od przysłowiowej czci i wiary, ukazując go jako kłamcę, egoistę i człowieka, który nie reprezentował żadnej idei narodowej:

²⁵ *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski. 1704–1709*, ed. O. Subtelny, New York 1975.

²⁶ W.A. Serczyk, *Poltawa...*, s. 100.

²⁷ T. Chynczewska-Hennel, *Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później*, „Kwartalnik Historyczny” 2002–2003, t. 109 (numer specjalny dedykowany Prof. Zbigniewowi Wójcikowi w związku z Jubileuszem osiemdziesięciolecia urodzin), s. 135–146; eadem, *The Idea of Union of Hadjac Fifty Years Later*, [w:] *Mazepa il suo tempo. Storia, cultura societa, Mazepa and His Time, History, Culture, Society*, ed. G. Siedina, Alessandria 2004, s. 55–69.

²⁸ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971, s. 320.

Doraźne interesy Mazepy i niskie pobudki pchnęły go do konfliktu z Rosją. Do zdrady skłoniła go również oportunistyczna ocena politycznych i militarnych szans Rosji i Szwecji.

Przez dwadzieścia lat służył carowi. Nie mógł się jednak pogodzić z „nową polityką” Piotra, dążącego do utworzenia „regularnego państwa”, które niszczyło prawa i wolności etnosu kozackiego oraz odrywało od tradycyjnych korzeni nową szlachtę ukraińską. Na początku wojny kozackie zagony kierowane przez carskich oficerów walczyły w imię interesów Rosji. Mazepa chciał odwrócić ten trend, ale bez większego powodzenia. Hetman wołał szwedzki protektorat nad Ukrainą aniżeli perspektywę likwidacji ukraińskiej autonomii. Nie wszyscy Kozacy popierali politykę hetmana.

Większość wojska nie udzieliła mu poparcia w walce z Rosją. Spodziewane na Ukrainie antyrosyjskie powstanie nie wybuchło. Do Moskwy płynęły donosy na Mazepę, który rzekomo zamierzał poddać Polsce całą Małorosję. Przebywających w rezydencji hetmana w Butyrynie [powinno być Baturynie – T.Ch.-H] jezuitów oskarżano o uknućie antyrosyjskiej intrygi i nakłanianie Mazepy do zdrady²⁹.

Mniej więcej w tym tonie napisana jest cała książka, nie dziwi więc brak głębszej i wszechstronnej refleksji nad sprawą Mazepy. Andrusiewicz powielił punkt widzenia starszej historiografii rosyjskiej i zaoferował ją polskiemu czytelnikowi bezkrytycznie. Jest to ewenement i trudno znaleźć podobnie napisaną publikację. W porównaniu z podręcznikami zalecanymi studentom, autorstwa np. Zbigniewa Wójcika, Natalii Jakowenko i Emanuela Rostworowskiego³⁰, punkt widzenia autora *Cywilizacji rosyjskiej* stanowi *curiosum*.

Podsumowując, można stwierdzić z pewnym żalem, iż brak jest na gruncie polskiej historiografii wyczerpującej monografii o Janie (Iwanie) Mazepie-Kołodzyńskim. Z pewnością ta postać historyczna, związana z losami Pierwszej Rzeczypospolitej, wciąż czeka na swego historyka. Należy mieć nadzieję, iż uchwyci ów nieznośny fenomen wpływu czy niekiedy wprost niedopuszczalnej ingerencji polityki w obiektywną i sprawiedliwą narrację dziejów w ten sposób, by nie powtarzać i nie umacniać niepotrzebnych stereotypów.

BIBLIOGRAFIA

Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005.

Anusik Z., *Fenomen Iwana Mazepy w historiografii polskiej XIX i XX w.*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Tobork, L. Zaskilnik, Warszawa–Łódź 2012.

Babinski H., *The Mazepa Legend in European Romanticism*, New York 1974.

Beauvois D., *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, przeł. K. Rutkowski, Lublin 2016.

²⁹ A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 2, Warszawa 2005, s. 161–162, przypis 17, s. 541–562. Książka była dotowana przez Ministerstwo Edukacji i Nauki.

³⁰ E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2006.

- Chynczewska-Hennel T., *Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później*, „Kwartalnik Historyczny” 2002–2003, t. 109 (numer specjalny dedykowany Prof. Zbigniewowi Wójcikowi w związku z Jubileuszem osiemdziesięciolecia urodzin).
- Chynczewska-Hennel T., *Mazepa w polskiej historiografii*, [w:] *Ivan Mazepa ta joho doba, istorija, kultura, nacjonalna pamjat’. Materiały międzynarodowej konferencji (15–17 zovtnia 2008, Kyjiv–Poltava)*, red. V. Szerbak, Kyjiv 2008.
- Chynczewska-Hennel T., *The Idea of Union of Hadjac Fifty Years Later*, [w:] *Mazepa il suo tempo. Storia, cultura societa, Mazepa and His Time, History, Culture, Society*, ed. G. Siedina, Alessandria 2004.
- Feldman J., *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Kraków 1925.
- Gąssowski S., *Mazepa*, [w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1986.
- Gierowski J.A., *W cieniu ligi północnej*, Wrocław 1971.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, przeł. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.
- Janczak J., *Powstanie Paleja*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. Seria A” 1960, nr 23.
- Kopaliński W., *Mazepa*, [w:] *Słownik mitów i tradycji kultury*, t. 2, cz. 2: *Rzeczpospolita*, Warszawa 2007.
- Majewski W., *Mazepa Jan (Iwan)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, Wrocław 1975.
- Maternicki J., *Historiografia i mity*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Tobork, L. Zaszkiłnik, Warszawa–Łódź 2012.
- Mazepa*, [w:] *Słownik języka polskiego PWN*, t. 2, Warszawa 1979.
- Naumow A., *Obraz Mazepy w cerkiewnych tekstach obrzędowych*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35-lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2012.
- On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski. 1704–1709*, ed. O. Subtelny, New York 1975.
- Pasek J., *Pamiętniki*, wstęp i objaśnienia W. Czapliński, Wrocław 1979.
- Perdenia J., *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław 1963.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2006.
- Serczyk W.A., *Hajdamacy*, Kraków 1972.
- Serczyk W.A., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001.
- Serczyk W.A., *Poltawa 1709*, Warszawa 1982.
- Słowacki J., *Mazepa*, [w:] idem, *Dzieła wybrane. Dramaty*, oprac. M. Bokszczanin, t. 4, Wrocław 1983.
- Stępiak A., *Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, [w:] *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyżewski, R. Stobiecki, T. Tobork, L. Zaszkiłnik, Warszawa–Łódź 2012.
- Wójcik Z., *Dzieje Rosji 1533–1801*, Warszawa 1971.
- www.tekstowo.pl/drukujslawa_przybylska,siedzielismy_na_dachu.html [dostęp: 24.09.2017].

SUMMARY

Jan (Ivan) Mazepa-Kołodzyński (around 1639–1709) is a character known primarily to writers, poets, painters, and composers. Mazepa, initially associated with Jan Kazimierz, then with the hetman of Right-bank Ukraine Doroszenka, turned to Piotr I. In the years 1687–1708, he was the Cossack hetman of the Left Bank of Ukraine. Mazepa's return to Poland followed Russia's war with Sweden. Mazepa sought to detach Ukraine from Russia. He made contact with the camp of Stanisław Leszczyński. The defeat of Charles XII at Poltava (8 August 1609) was the end of the hetman's dream of a free Ukraine. For Russia and the Russian Orthodox Church, he became a symbol of the traitor for a long time, which affected Russian historiography. For contemporary Ukraine, Ivan Mazepa is a national hero. In the Polish media, with the exception of the account of Jan Chryzostom Pasek and a part of older historiography, Mazepa's image is objective and rather positive. The article discusses the opinions and assessments in the diary of Pasek and the drama of Juliusz Słowacki. Examples of the word "mazepa" in colloquial speech are given. As regards Polish historiography, the author mentions Polish historians such as Józef Feldman, Jan Perdenia, Józef Andrzej Gierowski, Wiesław Majewski, Władysław Andrzej Serczyk, Zbigniew Wójcik and others. In the conclusion the author states that there is no biographical book about Mazepa. It is still waiting for a proper historian and it is to be hoped that it will take into account the phenomenon of bad influence of all political trends on the historical objectivity.

Keywords: Jan (Ivan) Mazepa; stereotypes; literature; politics; historiography

